

Герчанівська П.Е.

УДК 130.2

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛЮДИНИ У СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

Анотація. Стаття присвячена проблемі самоідентифікації людини у сучасній культурі. Показано, що формування внутрішнього простору людини як суб'єкта культури здійснюється в процесі її соціалізації. Основними механізмами регуляції цього процесу є самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе і саморегулювання, що актуалізуються через комунікацію. Самоідентифікацію слід розглядати не як окремий акт, а як безперервний процес, детермінований динамікою соціуму.

Ключові слова. самоідентифікація, соціалізація, суб'єкт культури.

Аннотация. Статья посвящена проблеме самоидентификации человека в современной культуре. Показано, что формирование внутреннего пространства человека как субъекта культуры осуществляется в процессе его социализации. Основными механизмами регуляции данного процесса являются самопознание, эмоционально-ценностное отношение человека к себе и саморегулирование, актуализирующиеся через коммуникацию. Самоидентификацию следует рассматривать не как отдельный акт, а как непрерывный процесс, детерминированный динамикой социума.

Ключевые слова. самоидентификация, социализация, субъект культуры.

Summary. The article is devoted to the self-identification under conditions of contemporary social and cultural transformations. The problem of immanent space of personality contains aspects such as socialization, self-identification and subjectivation of man.

It is shown that the formation of man as the subject of a particular culture is carried in the process of socialization. Study of the problem unveiled binarity of the socialization process. On the one hand, socialization includes the integration of the individual in society, on the other hand, its differentiation. Character of the socialization of the individual, the ratio of the integration and differential components of this process depend on the specific historical conditions of human existence.

The experience of the society, summarized in cultural forms, is transformed into an individual shape in the process of socialization. In this aspect of self-identification acquires significance individual's ability to assimilate the cultural experience of society, choosing it as a landmark of own life.

Self-identification should be viewed not as a separate act, but as a continuous process, which is determined by the dynamics of society. Self-knowledge, emotional-value relation of man to himself and self-regulation, which are actualized through communication, are the main mechanisms of regulation of the process of self-identification.

Keywords. self-identification, socialization, the subject of culture.

У культурології значна увага традиційно приділялася ключовим питанням, спрямованим на розуміння сутності культури, різноманітності її форм, моделей культурного процесу та перспективам подальшого культурного розвитку в умовах глобалізації та модернізації суспільства. Однак у контексті соціокультурних реалій останніх десятиріч цілком доцільно й своєчасно звернутися до самої людини – носія й суб'єкта культури. Розкриття змісту її буття у культурному просторі знаходиться на вістрі сучасного дискурсу, що обумовлено внутрішньою логікою культурологічної думки.

Метою статті є дослідження іманентного простору особистості в умовах сучасних перетворень соціуму. Проблемне поле концепту особистості багатоекторне, воно містить, цілий спектр питань: соціалізацію, самоідентифікацію, суб'єктивацію людини тощо.

З'ясуємо, перш за все, само поняття «суб'єкт». Своїми коріннями воно сягає у давньогрецьку філософію та логіку й тлумачиться як реальний предмет або предмет у реченні (ὄλοκεῖμενον грец. – предмет). Аналізуючи генезис цього поняття, А. Шеманов пише, що аж до Нового часу це поняття зберігало значення речі й лише у філософії Р. Канта «починає трактуватися не тільки як річ, не тільки як предмет і навіть не тільки як носій властивостей (значення, що зближує його з поняттям субстанції). Він виступає перш за все як джерело активності – і причому, з подачі лейбніцевської монадології, як джерело активності сприйняття (перцепції) та свідомості (апперцепції). Поняття С. (суб'єкт – П.Г.) набуває стійкого зв'язку з духовною – сприйняттям, свідомістю, мисленням – і стає позначенням головним чином духовної субстанції – людини як розумної істоти» [6, 267]. З часів Р. Канта суб'єкт починає розглядатися в опозиції з об'єктом. Опозиція суб'єкт – об'єкт отримує зміст бінарності розуму, що пізнає, і реальності, що пізнається.

У подальшому в німецькій філософії ця бінарна опозиція набуває характеру протиставлення духовної активності й матеріальної предметності. Е. Гуссерль знімає цю опозицію, тлумача це поняття як суб'єкт свідомості, конститутивно властивістю якого є спрямованість на предмет. Питання щодо сутності суб'єкта подовжують хвилювати вчених протягом всього ХХ ст. Сьогодні на протилежність модерністській філософській традиції, в межах якої людська свідомість позиціонувалася як спрямованість на об'єкт (бінарність суб'єкт – об'єкт), а також постмодерністському деконструктивізму, актуалізованому через відношення суб'єкт – текст, акцент зміщується з текстологічної реальності на комунікативну, центруючись навколо бінарності суб'єкт – суб'єкт.

Основним аспектом проблеми є формування людини як суб'єкта культури, здатного до самодетермінації, що знайшло відбиття в ряді сучасних концепцій. Так, М. Туровський вважав, що ключовим моментом проблеми є цілепокладальна діяльність людини, без якої неможливе формування суб'єкта культури [7]. З позиції В. Біблера людина стає суб'єктом певної культури в процесі діалогу з Іншим (тобто з суб'єктом певної культури) [1]. Обидві концепції, незважаючи на різні підходи до вирішення проблеми, фокусують увагу на питаннях соціалізації особистості та її соціальної ідентифікації.

Зазначу, що соціалізація людини є процесом формування особистості у певних соціальних умовах шляхом засвоєння соціального досвіду й перетворення цього досвіду в індивідуальні цінності, тобто, відбувається становлення індивіда як суб'єкта. Соціалізація протікає на тлі постійної опозиції «Я–Інший»: з одного боку, – це визначення власного Я в іншій людині (на цьому основана можливість розуміння, комунікації й взагалі будь-якої взаємодії), з іншого боку – виявлення в самому себе Іншого. У сучасній науці під Іншим розуміється не конкретна особистість, а спільність людей, з якою індивід себе ідентифікує або якій себе протиставляє. Сприймаючи цінності, орієнтації, оцінки, моделі поведінки конкретної спільноти, індивід визначає себе у соціально-груповому просторі, поділяючи тим самим суспільство (в більш широкому розумінні – людство) на «своїх» і «інших» (тобто «чужих») – з іншими інтересами, до яких він ставиться у певних обставинах позитивно, нейтрально або вороже.

Людина вирішує проблему, як знайти такі форми комунікації з Іншим і такі межі його втручання у власне життя, щоб створити і зберегти іманентний простір. Існують різні теорії щодо механізмів становлення особистості, усвідомлення нею свого Я і своєї totoжності з іншими членами конкретного соціуму. Так, згідно з концепцією «дзеркального Я» Ч. Кулі, самосвідомість людини формується як реакція на оцінку її іншими. Він писав, що «людина більш-менш чітко уявляє себе, як її Я, тобто будь-яка ідея, яку вона вважає своєю, сприймається іншою свідомістю, і відчуття Я, що виникає при цьому у людини, визначається тим, як, на його погляд, ця інша свідомість ставиться до даної ідеї. Таке соціальне Я можна назвати віддзеркаленим або дзеркальним» [3, 136].

Розвиваючи ідеї Ч. Кулі, Дж. Мід у межах концепції інтеракціонізму [8] визначив стадії й механізми формування Я. Він вважав, що на першій стадії відбувається процес прийняття ролі Іншого: сприймаючи як свої позиції Інших, індивід засвоює тим самим цінності групи. На наступній стадії його дії стають більш системними, зовнішній контроль набуває форму внутрішнього самоконтролю, закладаються необхідні для життя у суспільстві соціальні якості. Уявлення Дж. Міда знайшли підтвердження у дослідженнях відомих російських психологів Л. Виготського, О. Леонтьєва, Д. Ельконіна тощо.

Проаналізуємо процес соціалізації індивіда у суспільстві у площині проблеми взаємовідносин Я–Інший. Ключ до вирішення проблеми дає парадигма Т. Парсонса, відповідно до якої соціалізація передбачає інтеграцію індивіда у суспільство, з одного боку, і диференціацію його з іншого боку [4]. Інтегруючи у соціум, індивід сприймає і засвоює для свого життєвого використання досвід колективу людей, об'єднаних спільними орієнтаціями, соціальними проблемами і спільною життєдіяльністю. Цей досвід стає доступним для нього завдяки акумуляції у культурних формах, які спрямовані на фіксацію та трансляцію соціально значущої інформації з метою репродукування соціальної групи, підтримання рівня соціальної консолідації людей, задоволення матеріальних і духовних потреб членів суспільства.

Отримані знання стають основою духовної та практичної активності людини. Вони дозволяють індивіду усвідомити своє місце у світі, а також сформувати своє ставлення до навколишньої дійсності та самого себе. А втім, знання «лише закладають підґрунтя людської духовності, однак для того, щоб мати реальний вплив на життєдіяльність суб'єкта, вони повинні трансформуватися у світоглядні та моральні принципи й цінності, життєсміслові орієнтири, переростати в усвідомлення конкретних цілей та засобів їх досягнення» [5, 19].

У процесі соціалізації індивіда відбувається розуніверсалізація узагальненого у культурних формах досвіду в індивідуально-життєву форму. Вирішуючи задачу індивідуального шляхом засвоєння досвіду спільноти, людина перетворює форми своєї детермінації в самоідентифікацію. Зауважу, за допомогою поняття «самоідентифікація» визначають внутрішню, субстанціальну основу людини. У такому аспекті самоідентифікація набуває конкретного значення – придбання індивідом властивості засвоювати культурно-історичний досвід суспільства, обираючи його орієнтиром власної життєдіяльності.

Однак метою соціалізації людини не є досягнення ідентичності індивіда з Іншим; навпаки, цей процес передбачає самовизначення індивіда і самоутвердження його у соціумі. Ототожнюючи себе з Іншим, індивід прагне визначити своє Я, усвідомити себе як індивідуальну реальність. Однією з необхідних всезагальних умов формування, розвитку й самоідентифікації особистості є спілкування. Саме завдяки комунікації людина одержує інформацію, знання, уявлення, досвід, ідеї соціокультурної спільноти, наслідуючи й переймаючи способи її діяльності, норми поведінки.

В процесі соціалізації відбувається розвиток таких сфер самоідентифікації, як самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе, саморегулювання. Самопізнання є початковою ланкою й основою самосвідомості: через самопізнання людина приходить до певного знання про саму себе, осмислення своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції у суспільстві. Вона пізнає себе тими самими шляхами, що й об'єктивний світ, переходячи від елементарних самовідчуттів до самосприйняття, самоуявлення і, нарешті, розуміння себе.

Спочатку самопізнання здійснюється в межах «Я–Інший», через різноманітні форми порівняння себе з іншими людьми і проєкцію їхніх якостей на себе, потім воно переноситься в систему координат «Я–Я». Оперуючи сформованими знаннями про себе, індивід починає використовувати такі складні форми самоаналізу, як, наприклад, аналіз мотивів власної поведінки. Мотиви оцінюються людиною в контексті вимог суспільства до неї та власних вимог до себе, внаслідок чого Я починає усвідомлюватись як цілісне утворення, як єдність зовнішнього та внутрішнього буття.

Процес розвитку самосвідомості індивіда відбувається на тлі емоційно-ціннісного ставлення до себе. Переживання індивіда, що пов'язані з усвідомленням їм своїх особливостей, власної цінності, місця у колективі, ставлення до нього інших людей, є активним внутрішнім чинником формування самосвідомості взагалі. У результаті цього процесу формується самооцінка індивіда, зміст якої охоплює світ його моральних цінностей, стосунків, можливостей.

Самооцінці належить роль одного з провідних механізмів саморегулювання поведінки суб'єкта. Вона детермінує мотивацію його поведінки, визначає спрямованість і засоби саморегулювання. Результат процесу саморегулювання прямо співвідноситься з адекватністю, стійкістю й глибиною самооцінки людини. Якщо самопізнання є результатом розумової діяльності особистості, а емоційно-ціннісне ставлення до себе обумовлено розвитком емоційної сфери, то саморегулювання пов'язане із загальним розвитком її вольової сфери. Отже, самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе і саморегулювання є основними механізмами, що формують її самоідентифікацію, яка актуалізується через самореалізацію.

Характер соціалізації особистості, співвідношення інтеграційних і диференційних складових цього процесу залежать від конкретно-історичних умов людського буття, зокрема: соціальної структури суспільства, системи його базових знань, форм діяльності людей та їх взаємостосунків. Через мінливість соціокультурної системи людина змушена постійно переглядати свої ідеали й принципи, що веде до трансформації її самоідентифікації. Тому самоідентифікацію індивіда слід розглядати не як окремий акт, а як безперервний процес, детермінований динамікою соціуму. Для прикладу порівняємо особливості формування самоідентифікації індивіда в радянському і пострадянському суспільствах.

Тоталітарний режим радянських часів значно обмежував диференціацію, самовизначення індивіда, що сформувало певний тип соціальної ідентифікації особистості. Індивід повинен був ідентифікувати себе з деяким гомогенним «радянським народом», безумовно приймати офіційну ідеологію з її цінностями і нормами, інакше він ставав «чужим» у суспільстві. Релігійний світогляд не вписувався у марксистсько-ленінську ідеологію, тому віруючі вважались маргіналами. Формування самосвідомості індивіда за ідеологічним принципом порушило зв'язок індивіда з народною спільнотою, що значно підірвало основи цієї соціальної структури, а творчість за принципом соціалістичного реалізму перетворила народне мистецтво на щось архаїчне.

Руйнування СРСР, зникнення з мапи світу держави, з якою ідентифікували себе мільйони людей, супроводжувалися зламом соціального і релігійного життя суспільства. У 1990-х роках на пострадянському просторі процес самоідентифікації індивіда набуває нового характеру – увага людей фокусується на власних інтересах, які часто вступають у протиріччя з інтересами «свого кола». Невизначеність цілепокладання суспільства, аморфна соціальна структура, конфронтація різних соціальних груп детермінували «розмитий» характер сучасного соціально-ідентифікаційного процесу.

Недовіра до влади, домінування власних інтересів різноманітних соціальних, етнічних, релігійних, професійних груп при відсутності інституту, спроможного узгодити ці інтереси, ще більше ускладнили процес самоідентифікації людини, перешкоджаючи для певних верств населення інтегруванню у систему соціальних зв'язків, що призвело до їх маргінальності. З послабленням соціальної ідентичності стан маргінальності індивідів поглиблюється, відбувається руйнування соціальних зв'язків. Водночас зростає бажання людей злитися з конкретною соціальною групою, щоб забезпечити реалізацію і захист своїх базисних життєвих потреб та інтересів. Тобто, в соціальній ідентифікації, за В. Келле [2], починає переважати захисно-адаптаційна функція. Можливо, саме тому в останні часи посилюється прагнення людей до реконструкції зв'язків із власною народною культурою на всьому пострадянському просторі.

Цей процес особливо поглибився в умовах глобалізації, коли в єдиному соціокультурному просторі опинились різновекторні аксіологічні системи, що актуалізувало питання дихотомії глобального і локального. Перед сучасною людиною особливо гостро встала проблема вибору підстави для самоідентифікації: з якою культурою себе ототожнювати (або ставити в опозицію) – загальносвітовою або культурою своїх пращурів, що завжди складала підґрунтя її самоідентифікації?

Тут доцільно визначити особливості процесів соціалізації і самоідентифікації людини у традиційному і сучасному інформаційному суспільствах. Перш за все, слід звернути увагу на нетотожність систем знань у цих соціокультурних моделях, що є вихідною духовною передумовою формування самосвідомості особистості. Неоднакові також механізми впливу на особистість у процесі її формування. Наприклад, інтеграція індивіда в сучасне суспільство організується і регулюється соціальними інститутами (державними, приватними) цілеспрямовано, відповідно до ціннісних норм, прийнятих у даному соціумі. Соціокультурна регуляція охоплює усі аспекти його життя: економічну, політичну, правову, релігійну, художню та інші сфери.

У традиційному же суспільстві, з його колективною свідомістю, синкретичним характером культури, регулятором життя є, здебільшого, культурні традиції, що історично склались у сфері його соціокультурного буття. Саме шляхом засвоєння традицій – соціокультурної спадщини, що передається безпосередньо від покоління до покоління (від батьків до дітей, від майстра до учня тощо), здійснюється інтеграція індивіда у спільноту.

Неоднаковий також ступінь диференціації особистості у соціумі. Наприклад, у нетрадиційному суспільстві, в якому цінуються новачі й ініціатива, на перший план постає формування неординарного Я, людина прагне до індивідуального самовираження, тобто акцент робиться на диференціацію індивіда. При традиційному укладі життя, коли суб'єктивне індивідуальне підпорядковується колективному, навпаки, диференціація індивіда менш вагома, що особливо яскраво відбивається в анонімному характері творчості народних митців.

Життєдіяльність індивіда часто не обмежується контактами із суб'єктами усередині своєї соціокультурної групи і може спрямовуватись також на діалог із носіями інших культур, іншими соціально-культурними спільнотами. У такому випадку духовний субстрат самоідентифікації індивіда поширюється за межі системи базових знань соціуму, з яким він себе ототожнює, що забезпечує більшу

повноту його знань, необхідних для формування активної життєвої позиції. Саме ці сумарні знання є підґрунтям для соціалізації індивіда, становлення його духовного світу та практичної діяльності.

Розглянемо, чим відрізняється процес абсорбування елементів Іншої (Чужої) культури у традиційному й інформаційному суспільствах і як він впливає на самоконструювання духовного світу індивіда. Підґрунтя для засвоєння Іншої (Чужої) культури детермінується внутрішнім розвитком соціуму, що вбирає в себе чи відштовхує зовнішні впливи залежно від того, збігаються вони із внутрішніми тенденціями його розвитку чи ні. Тобто характер цього процесу обумовлений мірою відкритості як самого індивіда, так і суспільства, з яким він себе ідентифікує, зокрема, ставленням до Іншого (його культури, релігійної орієнтації, соціально–політичної структури тощо).

Інформаційне суспільство, що здатне до швидкого реагування на зміни соціальних і культурних реалій, дозволяє індивіду вільніше ставитися до різних зв'язків. І це природно: кожен індивід намагається самоідентифікувати себе у тій системі зв'язків, яка видається йому найважливішою для власної життєдіяльності, реалізації своїх життєсміслових цілей. Особливо це має істотне значення для формування творчого Я, оскільки розширення спектра зв'язків із Іншим сприяє поглибленню творчого потенціалу митця і, зокрема, чутливому реагуванню на зміну художніх стилів і напрямків.

У традиційному же суспільстві зв'язки творчої особистості з Іншим (Чужим) суттєво обмежуються традиціями та релігійними канонами, а також світоглядними концептами спільноти. Виконуючи роль генетичної пам'яті народу, традиції водночас істотно зменшують вибір можливих шляхів розвитку творчої особистості, обмежуючи її діяльність канонами, традиційними художніми прийомами вузького кола митців і регіональними межами.

Компаративний аналіз процесу соціалізації людини у традиційному і нетрадиційному суспільствах показав, що життєвий світ особистості – відкрита динамічна система і характер самоідентифікації залежать від конкретних соціокультурних умов людського буття.

Отже, фокусування уваги на іманентному просторі особистості дозволяє осмислити умови позитивного, стійкого існування людини у суспільстві, а також визначити гуманістичні форми зберігання та розвитку людського потенціалу в умовах сучасних перетворень соціуму. Формування людини як суб'єкта культури, здатного до самоідентифікації, відбувається в процесі її соціалізації шляхом засвоєння досвіду соціуму й перетворення цього досвіду в індивідуальні цінності. Основними механізмами, які обумовлюють самоідентифікацію людини, є самопізнання, емоційно–ціннісне ставлення людини до себе і саморегулювання, що актуалізуються через комунікацію. Через мінливість соціокультурної системи самоідентифікацію індивіда слід розглядати не як окремий акт, а як безперервний процес, детермінований динамікою соціуму.

На закінчення зазначу, що інтегрування знань в галузі суспільних і гуманітарних дисциплін (психології, соціології, філософії, антропології тощо) для розробки концепта особистості в просторі культури дозволить створити міцний фундамент для вироблення імперативів державної культурної політики в умовах сучасних перетворень соціуму.

Джерела та література:

1. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1990 – 413 с.
2. Келле В. Ж. Социологическая ипостась «Другого» / В. Ж. Келле // Постигание культуры: Ежегодник / [отв. ред. О. К. Румянцев] – М.: Рос. ин-т культурологии. – 2001 – Вып. 11 – С. 338–342
3. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Кули; [пер. с англ.]. – М.: Идея–Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.
4. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; [пер. с англ. И. Бакштейн и др.]; общ. ред. С.А. Белановский. – 2 изд. – М.: Академический Проект, 2002. – 878 с.
5. Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: [монографія] / П.К. Ситник, А.П. Дербак. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.
6. Теоретическая культурология / [Отв. ред. Румяцев О. К.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. – 624 с. (Серия «Энциклопедия культурологии»)
7. Туровский М. Б. Философские основания культурологии / М. Б. Туровский. – М.: РОСПЭН, 1997. – 437 с. – (Философы XX в.).
8. Mead G. H. Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist / G. H. Mead; [edited by Charles W. Morris]. – Chicago: University of Chicago Press, 1934. – 380 p.